

3. Роман Любавський (Roman Lubavsky): «життєві практики, стратегії і тактики поведінки» у міжвоєнному Харкові¹

Монографія Романа Любавського є послідовним і виразним випадком застосування технік історії повсякденності. Мало того, що її автор категорію повсякденності виносить на титул своєї книги. Він спеціально формулює низку зауважень з приводу методологічних особливостей цієї сучасної технології, а також він реально пише історію повсякденності індустріального Харкова 1920–30-х років. Нарешті, Р.Любавський є свідомим того, як не слід чинити; він зауважує, що часто історики лише імітують «нову для українського співтовариства істориків методологію»².

Інтрига полягає в тому, що на початку своєї монографії Р.Любавський анонсує концепцію тодішньої компартійної влади щодо формування «нової людини»: «нові ідеали і норми», «виховання», «радянізація», «утопізм» тощо. Але потім, від розділу до розділу, автор фактично констатує крах цієї політики. І особливо переконливим це заперечення є саме там, де присутні суто мікроісторичні сюжети.

Сюжети і положення монографії Р.Любавського взяті із мікроісторичної документальної рутини. Автор терпляче вишукує крихти інформації в скромних і непоказних маргінальних джерелах: це протоколи засідань комісій зі встановлення умов проживання робітників; складені профспілковими комітетами списки претендентів на житло; протоколи засідань фабрично-заводських комітетів; матеріали обстежень санітарно-технічного стану підприємств; листування відділів охорони праці з центральними урядовими установами; заяви та листи робітників до місцевих органів влади; акти обстеження бараків, їдалень, побутових приміщень інспекторами різноманітних структур; матеріали обстежень робітничих клубів; листи до редакцій газет; спогади харків'ян.

¹ Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. Харків: Раритети України, 2016. 226 с.

² Там само. С.22.

Р.Любавський свідомо і системно використовує характерні для технології історії повсякденності поняття і категорії: «стиль життя», «спосіб життя», «практики споживання», «техніки тіла».

Першою під скальпель історії повсякденності попадає така акція «нової влади», як «житловий переділ». Спочатку зацитовуються амбітні програмні документи більшовиків 1918–1920 рр. щодо «стандартів життя робітників». А потім з'ясовується, що харківські робітники у 1920 р. не поспішали заселятися в «буржуазні» квартали міста, бо остерігались потрапити через це в категорію «більшовицьких активістів». Там, де макроісторичний дискурс здатен лише констатувати сам факт розгортання зрівняльної кампанії, – мікроісторія, не задовольняючись лише аналізом «генеральних» урядових постанов і звітів, занурюється в рутину місцевої біжучої документації і з'ясовує, що все було не так просто і однозначно: робітники не поспішали «ощасливлюватись»! Далі: автор доходить до розуміння того, що робітники – переселенці з окраїн почувалися некомфортно в центральних кварталах міста. З'ясовується, що харківські робітники залишалися консерваторами в житловому питанні, вони звикли до помешкань, які були ближчими до природи, до землі. До того ж, «буржуазні» помешкання були дорогими в експлуатації, були задалеко розташованими до заводських корпусів. І ось надзвичайно важливе уточнення до загальної політичної картини: «Робітники користувались радше конкретним життєвим досвідом, ніж абстрактними політичними закликами влади»³. Опустившись на поверх нижче, перебравши стоси рутинних свідчень, історик засвідчує те, що було не під силу його попередникам, а саме: розрив між робітничою масою і тією партією, яка захопила владу в країні від імені цієї маси. Те, що макроісторія стверджує в кращому разі як загальне припущення, історія повсякденності показує переконливо і невідпорно: більшовицька влада була поверховою і узурпаторською.

³ Там само. С.41.

У тому ж самому стилі, схожими засобами автор оцінює результати масового житлового будівництва, яке розпочалося наприкінці 20-х років: «стиль життя мешканців цих поселень можна охарактеризувати як частково автономний»; «такий спосіб життя був звичним, традиційним для робітничого населення міста»; нові робітничі райони типу висілків «утворювали в місті анклавів зі своїми традиціями та внутрішнім світом»; «мешканці індивідуальних будинків залишалися поза радянським проектом перебудови побуту»; «людяні відносини між сусідами часто ставали на заваді реалізації класової політики більшовиків»⁴.

Новий етап житлового будівництва, який розпочався з кінця 20-х рр., був поданий владою як щось унікальне: «міста-сади», «міста-комуни», «Новий Харків» та ін. Натомість Р.Любавський засобами історії повсякденності зриває маску соціальної утопії і витягує на світ божий земні обставини: «черга на житло»; такі дивовижні несподівані форми, як здавання отриманого від держави житла в оренду непманам; «самоущільнювання» заради здавання в оренду частину своєї житлової площі; небажання радянської номенклатури (начальства) жити в будинках-комунах. Отже: «...трудівники керувалися принципами економічної вигоди, життєвої раціональності, а не почуттям класової солідарності, яке їм намагалася прищеплювати влада»; (с.52) «робітники не виправдали очікувань більшовиків, вони пристосувалися здійснювати «старі» повсякденні практики в межах нового житлового простору»⁵. (с.66)

Р.Любавський з'ясовує, що ідея радикальної перебудови робітничого побуту виявилися нереалістичними, і не в останню чергу через те, що вона здійснювалася за залишковим принципом.

Переходячи до виробничої сфери робітничого побуту, Р.Любавський не обмежується даними щодо зростання кількості підприємств і кількості робітників на них, щодо насичення виробництва новою (переважно

⁴ Там само. С.49, 55, 56.

⁵ Там само. С.52, 66.

імпортною) технікою. Він прагне «дослідження реального стану справ»⁶. І цей реальний стан відкривається саме завдяки погляду «зсередини» і «знизу». Автор звертає увагу на цехи, завалені виготовленою продукцією та залишками виробничих матеріалів, на надзвичайну скупченість та загроможденість цехів виробничим обладнанням, тісняву, надмірну концентрацію пилу та шкідливих газів, незадовільний стан вентиляції, погане освітлення цехів, нестачу побутових приміщень, і як наслідок – підвищений травматизм.

Ці факти, власне, були загальновідомими, і інформацію про них можна знайти в «стандартних» документах. Власне, ці факти можна сприймати як «недоліки» (а при бажанні – як «тимчасові недоліки»). Але ось задіюються мікроісторичні сюжети, і стає зрозумілою принципова неможливість «насильного ошасливлення» робітництва і «штурмової» модернізації виробництва. Виявляється, правила виробничої гігієни і безпеки праці свідомо порушувались самими робітниками. Обладнання було налаштоване таким незбагненно алогічним чином, що за певних обставин робітники самі вимикали вентиляційне обладнання, бо воно заважало працювати: ливарники під час плавки металу не чули розпоряджень і вказівок майстра. А в іншій ситуації робітники забивали вентиляційну трубу сміттям, бо вона влаштувала дикі протяги⁷.

Показовим є документально встановлений факт презирливого ставлення значної частини робітників і інженерно-технічної інтелігенції до ударників, стахановців та інших «кращих» людей на виробництві – за показуху, змову з начальством, привілеї.

Низка подібних фактів-вироків засвідчує, що в ході сталінської індустріалізації умови праці на підприємствах суттєво погіршилися, встановився авральний, штурмовий ритм праці.

⁶ Там само. С.171.

⁷ Там само. С.84.

Історія повсякденності дозволяє чітко розставити акценти ще в одному сюжеті з історії «соціалістичного будівництва» – уніфікації і стандартизації харчування.

В межах традиційних методів історієписання можна досить просто показати, що влада змушена була відмовлятися від власних амбітних планів, коригувати їх, вирішувати проблеми побуту і культури за залишковим принципом. Можна, зокрема, констатувати відставання у виконанні планів харчового забезпечення. Можна взяти готові дані з урядових документів, щодо того, що у 1930 р. по всій УСРР із запланованих 37 фабрик-кухонь було збудовано лише 9. Але тільки історія повсякденності здатна виставити справжню ціну отим дев'яти фабрикам-кухням, які нібито працювали на справу соціалізму! Тільки мікроісторична техніка здатна показати, що означали оті дев'ять. Тобто показати, що це не були ті фабрики-кухні, які здатні були побудувати «новий» побут. Це не були осередки соціалістичної мрії. Там панували бруд, крадіжки, антисанітарія і хамство. Працівники «передових» закладів харчування уникали користуватися дорогою спеціальною технікою (автоматичні хліборізки, картоплечистки тощо), вона ржавіла і виходила з ладу. А там, де сама не псувалася, там їй допомагали вийти з ладу: «персонал закладів харчування сприймав імпортні побутові машини як своїх лютих ворогів й робив все можливе для того, щоб вивести їх із ладу, оскільки вони обмежували можливість спекулювати товарами харчування»⁸. Більше того: поруч з претензією на побудову «нового суспільства» існувала банальна патріархальна ієрархія. Одна з взірцево-показових фабрик-кухонь Харкова на великому «передовому» підприємстві мала окремий поверх для обслуговування інженерно-технічних працівників заводу: тут і спецодяг обслуговуючого персоналу був чистіший, і поводження ввічливіше, і їжа калорійніша⁹. Це окремо взятий факт, але це

⁸ Там само. С.135.

⁹ Там само. С.127.

невипадковий факт. Це факт-вирок. Одного такого факту достатньо, щоб завалити цілу систему пропагандистського галасу.

Адже справа не лише в кількості харчів. Історик історії повсякденності не меншого значення надає ментальному аспекту – стану людської гідності. «Черги, товарний дефіцит стали однією з характерних рис повсякденності харківських трудівників в 20–30-х рр. ХХ ст., ознакою радянської дійсності і в наступні десятиліття», – пише автор¹⁰. Так, це не нове положення для нашої літератури останніх двох десятиліть. Але Р.Любавський зміг навести додаткові аргументи на підтвердження цього важливого положення і має повне право його повторити.

Одна справа мати статистичні дані про норми споживання, розмір і наповнення продуктових пайків тощо. І зовсім по-іншому, незмірно показує «реальний стан речей» така «людська» деталь: іноземні спеціалісти, отримуючи продукти у привілейованому магазині системи «Инснаб», відчували на собі такі пекучі погляди харків'ян, що їм здавалося, ніби вони вкрали ці продукти. Це при тому, що багато хто з іноземних фахівців були настільки незадоволені умовами праці і побуту, що достроково розривали контракти і поверталися на батьківщину. А влада всілякими засобами прагнула перешкодити їхньому від'їзду – від нескінченних обіцянок покращити умови праці і проживання до відмови повертати паспорти¹¹.

Аналогічними пояснювальними засобами Р.Любавський демонструє нерозвинутість інфраструктури та комунального господарства Харкова, незадовільний стан міського транспорту, примітивний рівень культурно-освітньої роботи серед робітників.

Можна, йдучи звичним шляхом, оперувати «систематизованими» даними і повторити інформацію, акумульовану самими органами влади: культпрацівникам в робітничих клубах бракувало фахової підготовки та належних знань і т. ін. А можна наочніше, «зсередини»: співаки на конкурсах

¹⁰ Там само. С.172.

¹¹ Там само. С.129–130.

хорових аматорських колективів під час виконання «революційних» пісень використовували техніку церковного співу; «опинившись у радянському просторі клубу, вони користувалися звичними для себе практиками, запозиченими зі старого функціонального простору (церкви) та використовували їх у нових контекстах (співання революційних пісень)»¹². Аналогічно діють приклади-свідчення того, що в робітничих клубах панувала нудьга, а також розмови харків'яни про те, що естетика в церкві є вищою, аніж у клубі.

«У повсякденному житті трудівники керувалися радше життєвою раціональністю, ніж політичними гаслами», – підсумовує Р.Любавський¹³. Це вирок системі, вирок компартійній владі.

¹² Там само. С.142.

¹³ Там само. С.172.